

Губарева Г. А.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Трифонов Р. А.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЛЮДИНА В ЧАСІ ВІЙНИ ЗАСОБАМИ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ

Об'єктом дослідження в статті є фентезі-повість Наталії Матолінець «Спілка порятунку кахлів і людей», події якої відбуваються у Львові наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років, тобто значна частина сюжету розгортається у воєнних обставинах. Розглянуто провідні засоби експресивного синтаксису в цьому творі, визначено їхній текстотвірний і виражальний потенціал.

Фентезійним елементом у творі є дзеркальство – успадкована від батьків здатність головної героїні Фестини Гасцької (Фес) проникати в інший час. Саме крізь бачення Фес читач сприймає картини воєнного Львова, що контрастують зі спогляданням тих же локацій, але в мирному часі. Зміни ракурсів створюють своєрідну колажність, яку на синтаксичному рівні втілює парцеляція, увиразнюючи опис зруйнованих будівель, понівечених радянськими окупантами інтер'єрів. У внутрішніх монологіях-спогадах Фестини про переходи в часі, супроводжувані небезпекою й страхом не встигнути врятувати іншу людину, парцеляція творить емоційно-психологічну характеристику дій героїні. Творенню експресії в таких фрагментах сприяє поєднання парцеляції з повторами, ампліфікацією, градацією, риторичним запереченням.

Стилістичний потенціал безсполучникових речень особливо помітно виявляється у вербалізації різкої динаміки з переходом від одного емоційного стану героїв до іншого, напруженості і швидкої зміни подій. Чим різкіші й небезпечніші події переживаються та описуються, тим коротшими стають такі речення-вербалізатори. Показовим є уживання підрядних порівняльних в інтенсифікації описів фізичних станів, спричинених екстремальними подіями війни і вчинками в ній.

Загалом безсполучниковість у предикації, розгорнуті підрядні порівняльні, взаємодія стилістичних фігур фрагментації, розгортання, накопичення, своєрідна пунктуація творять потрібну динаміку поліфонічної оповіді й емоційно-експресивну тональність. Розглянуті синтаксичні засоби підпорядковані увиразненню описів небезпечних переходів дівчини в часі, супроводжуваних різкими, контрастними змінами зовнішніх обставин (мир / війна), і фізичних та психічних станів героїв на цьому тлі.

Ключові слова: експресивний синтаксис, парцеляція, ампліфікація, повтор, безсполучникове складне речення, складнопідрядне речення з підрядною порівняльною.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення експресивних синтаксичних одиниць у різних аспектах: як засобів творення оповідності в текстах і водночас репрезентантів художнього ідіостилу. Теоретичну й практичну значущість має проблема співвідношення синтаксичних структур з емоціями та станами людської психіки, відтворюваними в художній оповіді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення засобів синтаксичної експресії має традицію в українській лінгвостилістиці. Експресивні явища в межах простого і складного речень, стилістико-синтаксичні фігури як носії інтенсифі-

кованої виразності текстів різних жанрів розглянуто в працях таких мовознавців, як М. Вінтонів, Т. Вінтонів і Ю. Мала, В. Мороз, Н. Гуйванюк, І. Завальнюк, С. Єрмоленко, Н. Кондратенко, В. Чабаненко та інші. Термін «експресивний синтаксис» уживають щодо синтаксичних засобів, «експресивність яких досягається специфікою структурної організації» [6, с. 20]. С. Єрмоленко зазначає, що експресивність синтаксису пов'язана зі структурами, які тяжіють до розмовного, невимушеного стилю викладу [3, с. 32]. Водночас, за спостереженням В. Чабаненка, експресивні синтаксеми, об'єктивуючись, «різко контрастують з емоційно нейтральними синтаксичними струк-

турами» у тексті [7, с. 168]. З огляду на це у визначенні статусу експресивної синтаксичної одиниці спираються на формальний та прагматико-стилістичний критерії [4, с. 40].

Чи не найповніший перелік синтаксичних експресем подає В. Чабаненко. Серед синтаксичних засобів емотивної експресії науковець розглядає форми та способи вираження членів речення, відокремлені синтаксичні одиниці, звертання, вставлені компоненти, окличні речення, простежує експресивні явища в межах складного речення. До експресивних засобів дослідник зараховує «психологічно мотивовані» стилістичні прийоми і фігури (парцеляція, ампліфікація, градація, повтор, інверсія тощо), підкреслюючи зростання емотивної експресивності в разі їх поєднання [7, с. 168–177]. У художньому тексті виявами експресивного є засоби синтаксичної надмірності (нагромадження однотипних конструкцій, творення великих текстових масивів) і синтаксичної компресії (різні прийоми фрагментації), які розглядає Н. Кондратенко як особливості текстів некласичної парадигми [5, с. 210].

Нині видається важливим і продуктивним вивчення мовних особливостей текстів фентезі – популярного жанру сучасної художньої прози. Це дає змогу описати багатство використання засобів у таких текстах, зумовленість мовних одиниць законами жанру, специфікою авторського стилю.

Об'єктом дослідження в цій статті є повість Наталії Матолінець «Спілка порятунку кахлів і людей», опублікована 2022 року видавництвом «Жорж» у тематичній збірці «Хроніки незвіданих земель» [8, с. 217–303]. Збірка об'єднує п'ять текстів сучасних українських письменниць, спільним для яких є вибір сюжету з історії України (у кожній авторки – на матеріалі одного з українських регіонів), а також фентезійний елемент. Події «Спілки порятунку...» відбуваються у Львові в часових межах кінця 1930-х – початку 1940-х років, тобто значна частина сюжету розгортається у воєнних обставинах – у ситуаціях встановлення радянської влади у Львові після початку Другої світової війни, бомбардувань під час бойових дій, німецької окупації міста. Фентезійним елементом є *дзеркальство* – успадкована від батьків здатність головної героїні Фестини Гаєцької (Фес) проходити крізь дзеркала і ненадовго потрапляти в інший час, діяти там.

Постановка завдання. Мета статті – визначити провідні засоби експресивного синтаксису в цьому творі, з'ясувати їхній текстотвірний і виражальний потенціал у розкритті внутрішніх станів героїв.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчив аналіз, провідною серед стилістико-синтаксичних фігур експресивізації тексту є парцеляція. Змістове і структурне виокремлення фрагментів речення зумовлене особливостями оповідності. Саме крізь бачення Фестини читач сприймає картини воєнного Львова, що контрастують зі спогляданням тих же локацій, але в мирному часі. Зміни ракурсів створюють своєрідну колажність, яку на синтаксичному рівні втілює парцеляція, виконуючи зображальну й емоційно-видільну функції: *«Коли перед очима трохи провітліло, а димова завеса зосталась позаду, виявилось, що від кав'ярні не залишилось анічого. І від фруктової крамниці. І від дому порцеляни. Металеві опори пасажу стриміли, як кості. Скло хрускало під ногами. Обгорілі стіни чорніли в темряві, вкриті уривками рекламних слоганів чи назв»* [8, с. 243–235]. Парцеляти-додатки з анафоричним сполучником і називають зруйновані шцент об'єкти, вихоплювані поглядом дівчини, яка щойно опинилася в часі війни. Загострення емоційної напруги від споглядання й усвідомлення тотальної руйнації передає заперечний предикат з експресивним займенником *анічого*.

Зображальну функцію виконує парцеляція і в описі понівечених радянськими окупантами інтер'єрів: *«Здавалося, що дім порожній, але Фес помітила чуже втручання: перевернуті стільці. Зірвана штора. Біля п'єца на підлозі розкотилися поліна – в дорозі паркету хтось увіткнув сокиру, мовби рубав дрова просто посеред покою. Що за дурне взагалі – рубати дрова на глянсових паркетах? Невже ті совіти такі темні, що й найпростішого не знають?..»* [8, с. 243]. Називні речення описової семантики в базовій частині і в парцеляті передають деталі безладу, які помітила дівчина. Означення-дієприкметники створюють динаміку зображуваних змін. Синтаксична фрагментація і відповідна їй пауза в ритмічному малюнку перед парцелятом потрібні, аби досягти ефекту переведення погляду з деталі на деталь. Інтонація розповідності, констатації надалі змінюється питальною, що додає описові емоційності: риторичні питання виразно оцінного змісту як елемент внутрішнього мовлення героїні передають здивування від побаченого та обурення.

У внутрішніх монологіях-спогадах про переходи в часі, супроводжувані небезпекою й страхом не встигнути врятувати іншу людину, парцеляція творить емоційно-психологічну характеристику дій героїні: *«Далі вона силувано розправила плечі на чужинське гаркаве “фройляйн!”*.

І заговорила. Німецькою. Вперше – не задля уроків чи іспитів, а задля дрібного шансу врятуватися» [8, с. 264–265]. Таке своєрідне «нарізання» слів передає поступовий перехід від стану страху до опанування себе в межовій ситуації.

Іншою є функція парцелювання підрядних частин як вербалізаторів розгорнутого повідомлення. Парцеляція підрядної причинової частини відіграє важливу функцію узагальнення змісту: *«Мені видається, що коли зараз не вчепитися в те дрібне, що можна зберегти, то потім у нас вирвуть і його. Батько казали мені: найперше, що загарбники роблять, – відтинають пам'ять. Бо як у людей нема пам'яті, вони легше коряться і ніц усередині не бунтує»* [8, с. 257]. Цю підрядну частину можна сприймати і як самостійне судження, що підкреслює сутність загарбницької політики загалом.

Творенню експресії сприяє поєднання парцеляції з повторами та риторичним запереченням, що розгортає внутрішній монолог-спогад: *«Ніяка ти не благословенна фортуною. Ніяка магія не береже тебе. І все, що раніше складалося так легко, часом завиграшки, – то не безумовне везіння. Щоразу могло закінчитися так. Щоразу могла бути куля в потилицю – в твою, Фестино, в твою теж. Щоразу могло розбитися дзеркало. Могли помітити. Піймати. Закатувати, вчинити наругу, а тоді – вбити – тебе – могли»* [8, с. 275]. Експресивний синтаксис фрагмента підпорядкований розгортанню спогадів про складні переходи, пов'язані з повсякчасною загрозою смерті: анафоричний повтор ключового прислівника *щоразу*, парцеляція і градація дієслів-присудків із семантикою фізичного знищення, авторське тире, що увиразнює кожний член речення в останній предикативній частині, повтор-обрамлення модального дієслова *могли*.

Загалом різні фігури накопичення помітні в текстовій площині, де йдеться про трагічні наслідки окупації: *«Дівчина вже бачила, як хвиля за хвилею на рідне місто і всіх його людей набігає війна і знищує, стирає, викорчовує все – від тих, хто жив тут століттями, до назв вулиць і площ, котрі поспішно обростали чужинськими іменами і струшували їх із себе з приходом нової хвилі війни й нових окупантів. [...] Фес дізнавалась і про тих, для кого не могла вчинити нічого. Про тих, кого виселяли, ув'язнювали, розстрілювали, виморювали – просто за те, ким ти є. За те, ким народився»* [8, с. 245–246]. Ампліфікація дієслів-присудків із семантикою знищення, своєрідний повтор-обрамлення образу хвилі тво-

рять емоційно наснажений опис невідворотності знищення міста і його жителів, яке бачить у майбутньому героїня, болісно це переживаючи. Графічне виділення (за допомогою тире), підсилення часткою та подальше парцелювання фрагмента речення – всі ці прийоми підпорядковані виділенню ключового змістового елемента – антигуманної сутності війни.

В описах епізодів і ситуацій, у яких опиняються персонажі, зовнішніх обставин і внутрішніх станів свою стилістичну роль відіграють безсполучникові речення. Особливо часто помічаємо їх у вербалізації різкої динаміки з переходом від стану до стану, напруженості і швидкої зміни. Наприклад: *«У вечірньому повітрі звуки гучнішали – Фес здригнулася вже кілька разів, коли десь рипнули віконні рами або човгнули сходами кроки»* [8, с. 263]. Тут вербалізовано психічну напругу, на лексичному рівні це втілюється через низку предикативних центрів, де називаються сам звук і/або його джерело (тричі) та передано фізичний вияв внутрішнього стану героїні; синтаксичним же увиразненням стає вибір безсполучникового зв'язку, з тире на пунктуаційному рівні. При цьому безсполучниковий зв'язок поєднується зі сполучниковим підрядним, і загалом речення є доволі довгим, оскільки йдеться радше про внутрішній стан, тривалий у часі, а не про події. Чим різкіші й небезпечніші події переживаються та описуються, тим коротшими стають речення-вербалізатори, порівняймо: *«Тіло скувала крига – перевести в часі іншого ніколи не вдавалося без наслідків»* [8, с. 264]; *«По той бік довелось одразу затулити рота рукою – так несло димом і паленим»* [8, с. 234]; *«Повітря вийшло з легень – Фес заціпеніла, пригадуючи дула, націлені в потилиці»* [8, с. 248].

Характерною особливістю речень цього типу є семантика фізичних станів. Аналогічну різкість подій, яка переживається суб'єктивно, бачимо в структурі «дія – її наслідок»: *«Так знагла захотіла дізнатися більше, так бездумно ввалилася в перше ж дзеркало – і на тобі, на»* [8, с. 235]. Розгляньмо також опис: *«Ось рука Шимона вислизає з її долоні – він падає – кров розтікається під ногами»* [8, с. 271]. У ньому між частинами безсполучникового складного речення семантичне відношення – послідовність, тож в іншому контексті було б використано коми, а то й складно-сурядну структуру. Однак різкість і фатальність описуваних подій вимагають «покадрової» композиції, яка втілюється через тире між частинами.

Ще однією рисою речень із безсполучниковим зв'язком і тире між частинами є наявність

хрономаркерів. Так, маємо обставину способу дії з семантикою тривалості в реченні: «*Потім невимовно довго відмикала двері Регініним ключем – розхитаний замок не одразу підкорився*» [8, с. 294]. Безсполучниковий зв'язок містить відтінок пояснення, тож пунктуаційно могла бути й двокрапка, але на тлі *невимовно довго* відчувається різкість, рвучкість описуваних дій, яка краще передається через тире. Однак загалом часові позначки з семантикою довгої тривалості менш характерні, аніж вербалізатори надзвичайно коротких періодів, найтиповіший – *мить*: «*Тоді мить – ривок – конвоїр ударив Фес чолом просто об металеву підпору, котра тяглася вгору над пероном. Від удару світ їй розкришився*» [8, с. 222]. Аналогічно в реченні з сурядним зв'язком: «*Мить – і дівчині здалося, що вона одна у всьому світі. І неясно, куди йти. І що коїться – неясно*» [8, с. 235]. Слово *мить* і тире після нього маркують або різку подію, або різку появу екстремального внутрішнього стану. У другому випадку, де йдеться про стан, його опис розгортається далі, увиразнюючись на синтаксичному рівні парцельованими підрядними та повтором.

Рідше в безсполучникових реченнях використано не тире, а двокрапку: «*Вона [дівчина] вирячалася на Фес і хапала ротом повітря: р-раз і вдих*» [8, с. 241] (знов-таки з семантикою «фізичний стан + різка дія»); «*Фес здригнулася: дим, що клубочився звідусіль, і незвична безлюдність вулиць збудили в ній паніку*» [8, с. 235] (психічний стан + його фізичний вияв); «*Фес запаморочилося в голові, й вона уявила, що буде, як знепритомніє тут: уб'ють, точно уб'ють*» [8, с. 295] (семантика вияву психічного стану та конкретизації його причини); «*Очі запливли слізьми, і вона лише обриси бачила: ось Стефан вихопив зброю в німця з рук, ось луснув його по потилиці прикладом*» [8, с. 274] («психічний стан + конкретизація баченого»); «*Потім чекала ще, шкодуючи, що не має наручного годинника: скільки в неї часу до ранку?*» [8, с. 294], «*Фес зирнула на Стефана: йому так само страшно. За неї страшно*» [8, с. 272] (психічний стан увиразнений тими ж засобами, які ми вже бачили вище: повтором та парцеляцією). Двокрапка, відповідно до канонів, уживається в реченнях, де є не лише опис різкої зміни подій, а й семантика пояснення.

Також у безсполучникових реченнях з тире маємо іншого типу логічні відношення – антитезу: «*Мусить бути щось світле – інакше як усе стерпнито?..*» [8, с. 270]; «*І себе Фес теж перестала відчувати суцєю – тільки дрижання болю,*

тільки хрускіт скла» [8, с. 296]. Другий приклад є важливим у художньому світотворенні авторки, оскільки має передати невідомий читачеві, однак принциповий для розуміння тексту досвід дзеркальства, наслідків небезпечного, ризикованого переходу між часами.

Серед інших типів складних речень хотілося б привернути увагу до тих, які містять у своїй структурі підрядну порівняльну, наприклад: «*Сірість заступала чисте небо, мовби розгорталися загарбницькі стяги*» [8, с. 235]. Підрядна порівняльна дає змогу не просто увиразнити опис пожежі, але ще й пов'язати картину локальних подій з консітуацією війни. Однак це менш типовий, хоч і вельми майстерний художньо випадок ужитку конструкції, оскільки здебільшого, за нашими спостереженнями, підрядні порівняльні виконують важливу роль у передачі все тієї ж тріади «різкі події – фізичний стан – психічний стан». Щодо першого розгляньмо, наприклад: «*Вона затнулася, а тоді заговорила, ніби вода полилася з пробитого цebra*» [8, с. 282]. Однак особливо типовим є все-таки вживання підрядних порівняльних в увиразненні, інтенсифікації описів фізичних станів, спричинених екстремальними подіями війни і вчинками в ній (тобто ми говоримо про другий елемент тріади): «*Фес хитнулася вбік, але і її торкнуло палюче відчуття, ніби легені враз засипали розжареним вугіллям*» [8, с. 274]; «*Дихати зразу стало ніяк, мовби повітря відітнули*» [8, с. 295]; «*Боліло так, ніби вона впала на купу скла. І пірнала глибше. І глибше. І ще*» [8, с. 296]. В останньому випадку підрядна порівняльна не завершується з крапкою, а продовжується й посилюється парцеляцією з градацією, що має передати ідею екстремальності дзеркальського переходу.

Що ж до психічних станів і відчуттів, то у їх вираженні підрядні порівняльні використовуються рідше, хоча приклади цього бачимо теж: «*Страх затискає Фес, ніби дві кам'яні стіни раптом зійшлися з обох боків*» [8, с. 271]; «*Потім згадувала, але не могла згадати всіх деталей, ніби розділилася на дві сутності: одна спостерігала, друга діяла*» [8, с. 264]; «*Вона чула в собі невимовну певність, ніби нарешті повернула тверду землю під ногами*» [8, с. 302–303]. Відзначимо також, що, на відміну від засобів вираження різких фізичних відчуттів, які всі в наведених прикладах несуть негативну семантику, а саме сильного болю, в описах психічних станів з підрядними порівняльними маємо не тільки негативно маркований *страх*, а й нейтральний стан «спостерігача» і також позитивне відчуття

невимовної певності – щоправда, позитивно маркований приклад, слід зауважити, взято з останньої сторінки твору, з опису моменту зустрічі з коханим, відчуття подорослішання на кілька років, а головне – тут ідеться про час після війни, який саме через *нарешті повернула тверду землю під ногами* влучно й експресивно вербалізується.

Висновки. Отже, безполучниковість у предикації, розгорнуті підрядні порівняльні, взаємодія стилістичних фігур фрагментації, розгортання, накопичення, своєрідна пунктуація

створять потрібну динаміку поліфонічної оповіді й емоційно-експресивну тональність. Розглянуті синтаксичні засоби підпорядковані вираженню описів небезпечних переходів дівчини в часі, супроводжуваних різкими, контрастними змінами зовнішніх обставин (мир / війна) і фізичних та психічних станів героїв на цьому тлі. Перспективним видається подальше вивчення синтаксичних засобів творення оповідності в сучасних українських фентезійних текстах.

Список літератури:

1. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Мала Ю. В. Синтаксичні засоби експресивізації в українському політичному дискурсі. Вінниця : ТОВ «Твори», 2018. 336 с.
2. Гуйванюк Н. В. Лексичні й синтаксичні експресеми як засіб суб'єктивізації висловлення (на матеріалі творів буковинських письменників). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 90–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_22.
3. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика: [монографія]. К. : Наукова думка, 1982. 210 с.
4. Завальнюк І. Експресивний синтаксис прози Михайла Стельмаха. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 39–47.
5. Кондратенко Н. А. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу. К., 2012.
6. Мороз В. Я. Експресивний дискурс: синтаксичні засоби вираження : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 106 с.
7. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : монографія. Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 351 с.
8. Хроніки незвіданих земель : збірка оповідань / І. Грабовська, Н. Довгопол, Н. Матолінець, Д. Піскозуб, С. Тараторіна. Х. : Жорж, 2022. 368 с.

Hubereva H. A., Tryfonov R. A. A PERSON IN THE WAR TIME BY MEANS OF EXPRESSIVE SYNTAX

The subject of research in the article is the fantasy novel "The Alliance for Saving Tiles and People" by Natalia Matolinets, events in which take place in Lviv at the end of the 1930s – beginning of the 1940s, that is, a significant part of the plot unfolds in the wartime circumstances. The main means of expressive syntax in this work are examined, their text-forming and expressive potential is determined.

A fantasy element in the narrative is mirroring – the inherited ability of the main heroine, Festyna Hayetska (Fes), to travel to another time. Through Fes's vision, the reader perceives the scenes of wartime Lviv, contrasting with the observation of the same locations but in peacetime. Changes in perspectives create a peculiar collage-like effect, which is realized at the syntactic level through parcellation in vivid descriptions of ruined buildings, interiors ravaged by Soviet occupiers. In the inner monologues and memories of Fes about temporal transitions, accompanied by the danger and fear of not being able to save another person in time, parcellation creates an emotionally-psychological characterization of the heroine's actions. The combination of parcellation with repetitions, gradation, and rhetorical negation contributes to the expression in such fragments.

The stylistic potential of compound sentences without conjunctions is particularly evident in verbalizing the sharp dynamics from one emotional state of the characters to another, the tension, and rapid event changes. The more intense and dangerous the events experienced and described are, the shorter such verbalizing sentences become. The use of subordinate comparative clauses in intensifying descriptions of physical conditions caused by extreme wartime events and actions therein is illustrative.

Overall, the non-coordination in predication, elaborated subordinate comparative clauses, the interaction of stylistic figures of fragmentation, unfolding, accumulation, and unique punctuation create the necessary dynamics of a polyphonic narrative and an emotionally expressive tone. The examined syntactic means are subordinated to vivid descriptions of the dangerous transitions of the girl in time, accompanied by sharp, contrasting changes in external circumstances (peace/war), and physical and psychological states of the characters against this background.

Key words: *expressive syntax, parcellation, amplification, repetition, compound sentence without conjunction, complex sentence, compound-complex sentence with a subordinate comparative clause.*